

Özellikleri ve İlkeleri Bağlamında Kur'ân'da Tenkit Üslûbu

The Style of Criticism in the Qur'an in the Context of Its Features and Principles

Sultan YEŞİLTAŞ Nurullah DENİZER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak/Türkiye
Masters Student, Uşak University, Graduate Education Institute, Uşak/Türkiye
yesiltassultan@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3172-2084 | ror.org/05es91y67
Katkı Oranı: %50

Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Uşak/Türkiye
Associate Professor Dr., Uşak University, Faculty of Islamic Sciences Usak/Türkiye
nurullah.denizer@usak.edu.tr | orcid.org/0000-0002-4731-6585 | ror.org/05es91y67
Katkı Oranı: %50

Makale Bilgisi

Makale Türü
Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi
10 Nisan 2022
Kabul Tarihi
09 Haziran 2022
Yayın Tarihi
30 Haziran 2022

İntihal

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sultan Yeşiltaş – Nurullah Denizer).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Article Type
Research Article
Date Recieved
10 April 2022
Date Accepted
09 June 2022
Date Published
30 June 2022

Plagiarism

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Sultan Yeşiltaş – Nurullah Denizer).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Yeşiltaş, Sultan – Denizer Nurullah. “Özellikleri ve ilkeleri Bağlamında Kur'ân'da Tenkit Üslûbu”. *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 323-344. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1101202> ”

Öz

Tenkit, hayatın tüm aşamalarında ve boyutlarında var olan bir olgudur. İnsanları bâtıldan hakka, dalâletten hidâyete yönlendirmek için gönderilmiş olan Kur'an'ın bu maksadını gerçekleştirirken kullandığı anlatım üslûplarından biri olan tenkit üslûbu genel bir bakışla değerlendirildiğinde, bu üslûbun insanlara eksikliklerini giderme ve hatalarından arınma hususunda sürekli bir çaba göstermelerini sağlamayı amaçladığı görülmektedir. Tenkit üslûbu Kur'an'da nasıl yer almaktadır? Muhatapları için nasıl bir önem arz etmektedir? Kur'an'ın kullanmış olduğu tenkit üslûbundan bu üslûbun kullanımına dair birtakım ilkeler çıkarmak mümkün müdür? Bu ve benzeri soruların cevaplarının aranması, mevzubahis üslûbun metodunun tespitini ve bu üslûbun muhatap üzerinde oluşturmayı hedeflediği etkinin keyfiyetinin kavranmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda Kur'an'ın muhataplarına yönelttiği eleştirilerin bazı ilkeler çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir. Kur'an, muhatabını bazen yumuşak sözlerle ikaz ederek, bazen hikmet ve güzel öğütle uyararak, bazen de soru-cevapla düşündürerek tenkit etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'da yer alan tenkitlerin Kur'an'ın insanları hidayete ulaştırma hedefini gerçekleştirirken yanında tenkit üslûbuna dair insanlara bir metot sunduğu da görülmektedir. Kur'an'ın tenkit üslûbunun ilkelerini ve özelliklerini tespit etmek, onun mesajının daha iyi anlaşılmasına ve aktarılmasına yardımcı olacaktır. Bu yönü itibarıyla Kur'an'ın tenkit üslûbunu bilmenin hem bireye hem de tefsir literatürüne önemli katkılar sağlayacağı aşikârdır. Kur'an, insanlara bir hayat nizamı sunarken aynı zamanda insanın bunu pratik hayatına uygulamasını da emreder. Kur'an'da insan için konulan ilkeler, sınırlar, hedefler ve ona gösterilen örnekler, pratik hayata aktarılmak için birer referans noktasıdır. Bunların göz ardı edilmesi, uygulanmaması yahut maksadından saptırılması durumunda ise Kur'an insanları belli bir üslûpla tenkit eder. Bu bağlamda Kur'an'da tenkit içeren pek çok âyet insanları Kur'an'ın çizdiği hayat nizamına yönlendirme işlevi görmesinin yanı sıra tenkit üslûbunun nasıl olması gerektiğine dair evrensel bir takım ilkeler de sunmaktadır. Zira insanların sosyal hayatlarında birbirlerini tenkit ederken Kur'an'ın tenkit üslûbunu model alması, tenkitin olumlu sonuçlar vermesine yardımcı olacaktır. Bu çalışmanın odak noktası Kur'an'ın tenkit üslûbunun özellikleri ve ilkeleridir. Bu odak nokta çerçevesinde öncelikle kavramsal olarak üslûp ve tenkit kavramları tahlil edilecek, tenkit üslûbunun Kur'an'daki yeri ve önemi üzerinde durulacak ve bu üslûbun genel özellikleri ve ilkeleri tespit edilmeye çalışılarak söz konusu ilkeler hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tenkit, Üslûp, İlke, Metot.

Abstract

Criticism is a phenomenon that exists in all stages and dimensions of life. One of the narrative styles used by the Qur'an, which was sent to guide people from falsehood to truth and from heresy to guidance, is the style of criticism. It is seen that this style aims to enable people to make a constant effort to eliminate their deficiencies and to be cleaned from their mistakes. How does the criticism style take place in the Qur'an? How important is it to its interlocutors? Is it possible to deduce some principles from the criticism style used by the Qur'an? Searching for answers to these and similar questions will help us determine the method of the style in question. In addition, it will help us understand the nature of the effect that this style aims to create on the addressee. In this context, it can be said that the criticisms in the Qur'an towards its addressees took place within the framework of some principles. The Qur'an sometimes criticizes its addressee by warning with kind words, sometimes by warning with wisdom and good advice, and sometimes by asking and answering questions. From this point of view, it is seen that the criticisms in the Qur'an offer a method about its style of criticism, as well as realizing the goal of the Qur'an to guide people. Identifying the principles and features of the Qur'anic criticism will help better understand and convey its message. In this respect, it is obvious that knowing the Qur'anic criticism will make important contributions to the tafsir literature. While the Qur'an presents a system of life to people, it also orders people to apply it to their practical life. The principles, limits, targets and examples shown for human beings in the Qur'an are reference points for transferring them to practical life. When the Qur'anic guidance is ignored, not implemented or deviated from its purpose, the Qur'an criticizes people in a certain way. In this context, many criticism-oriented verses in the Qur'an not only serve to direct people to the life order drawn by the Qur'an, but also offer a set of universal principles about how the criticism style should be. When people criticize each other in their social lives, taking the criticism style of the Qur'an as a model will help criticism to give positive results. The focus of this study is the features and principles of the Qur'anic criticism. Within the framework of this focal point, first of all, the concepts used in the Qur'anic criticism will be analyzed conceptually, and the context and importance of the criticism style in the Qur'an will be emphasized. Finally,

the general characteristics and principles of this style will be determined and evaluations will be made about these principles.

Keywords: Qur'an, Criticism, Style, Principle, Method.

Giriş

Tenkrit üslûbu Kur'ân'da nasıl yer almaktadır? Muhatapları için nasıl bir önem arz etmektedir? Bu ve benzeri soruların cevaplarının aranması mevzubahis üslûbun metodunun tespitini ve bu üslûbun muhatap üzerinde oluşturmayı hedeflediği etkinin keyfiyetinin kavranmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda Kur'ân'ın muhataplarına yönelttiği eleştirilerin bazı ilkeler çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir. Kur'ân, muhatabını bazen yumuşak sözlerle, bazen sert ifadelerle ikaz ederek bazen hikmet ve güzel öğütle uyararak bazen de soru-cevapla düşündürerek tenkit etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'ın bu konuda insanlara bir metot sunduğu görülmektedir. Kur'ân'ın tenkit üslûbunun ilkelerini ve özelliklerini tespit etmek, onun mesajının daha iyi anlaşılmasına ve aktarılmasına yardımcı olacaktır. Bu yönü itibarıyla Kur'ân'ın tenkit üslûbunu bilmenin hem bireye hem de tefsir literatürüne önemli katkılar sağlayacağı aşîkârdır.

“Üslûp kişinin kendi duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli, dili kullanma biçimidir.”¹ Diğer bir ifadeyle üslûp, insanın kendine has anlatım tarzını ifade eder.² İster ilâhî ister beşerî ister sözlü ister yazılı olsun söz ile anlatılan her şey bir üslûba sahiptir.³ İlk muhataplarına sözlü olarak seslenen, sonraki nesillere ise yazılı olarak aktarılan ilâhî kelâmın da kendine özgü bir anlatım üslûbu bulunmaktadır. Kur'ân'ın anlatım üslûbunun çeşitli yönlerinden birisi de tenkit üslûbudur.

Tenkrit bir fikrin veya eylemin iyi ve kötü yönlerini ortaya koyup yanlış olanı tashih etmektir. Buna ilave olarak tenkit; “eksik, noksan ve kusurları bulunan bir şeye müdahalede bulunmayı, ondaki eksiklikleri ve hataları temizleme hususunda gösterilen bir çabayı da ifade etmektedir.”⁴ Tenkit hayatın tüm aşamalarında ve boyutlarında var olan bir olgudur. İnsanları bâtıldan hakka, dalâletten hidâyete yönlendirmek için gönderilmiş olan Kur'ân'ın bu maksadını gerçekleştirirken kullandığı anlatım üslûplarından biri olan tenkit üslûbu genel bir bakışla değerlendirildiğinde bu üslûbun insanlara eksikliklerini giderme ve hatalarından temizlenme hususunda sürekli bir çaba göstermelerini sağlamayı amaçladığı görülmektedir.

“Dinin insanlar için hem bu dünyada hem de öteki âlemde kurtuluşa vesile olması, dinî bilgi üzerinde gerçekleştirilecek analiz, sentez ve değerlendirme gibi zihinsel işlemlerle mümkün olabilir. Zira dinin insanlara sunduğu mesajların doğru ve yeterli şekilde anlaşılardan bireylere

* Bu makale Doç. Dr. Nurullah Denizer danışmanlığında Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü yüksek lisans öğrencisi olan Sultan Yeşiltaş tarafından hazırlanmakta olan "Kur'ân'ın Tenkit Üslûbu" başlıklı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ İsmail Durmuş, “Üslûp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/387-388.

² Ahmet Erdinçli, “Kur'ân Diyaloglarında Üslûp Çeşitleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 82.

³ Mustafa Karagöz, “Dilin İşlevleri Açısından Kur'ân'ın Üslûbu”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2007), 172.

⁴ Abdulkadir Karakuş, “Hz. Peygamber'in Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkit Kültürü ve Bunun Kur'ânî Temelleri”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum AYTEPE vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 2/439.

beklenen katkıyı sunması mümkün olmaz.”⁵ Kur'ân, insanlara bir hayat nizamı sunarken aynı zamanda insanın bunu pratik hayatına uygulamasını da emreder. Kur'ân'da insan için konulan ilkeler, sınırlar, hedefler ve ona gösterilen örnekler, pratik hayata aktarılmak için birer referans noktasıdır. Muhtevastındaki ilkeler, sınırlar, hedefler ve örneklerin göz ardı edilmesi, uygulanmaması yahut maksadından saptırılması durumunda ise Kur'ân insanları belli bir üslûpta tenkit eder. Elbette ki bu tenkidin maksadına ulaşması, muhatabın maruz kaldığı eleştiri üzerinde tefekkür etmesi ile mümkün olacaktır. Bu da kişinin, eleştirel bakış açısına sahip olmasını gerektirir. Gözlem ve muhâkeme, eleştirel düşüncenin oluşması için elzem olan en önemli iki unsurdur. Düşüncenin eleştirel olarak nitelendirilebilmesi için bir fikrin, inancın yahut hüküm sebebinin, gözlemlenen olgular ve edinilen bilgiler ışığında mülâhaza edilmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Bu zihinsel süreç sonucunda kişi, söz konusu fikri veya hükmü kabul edip etmeyeceğine karar verir.⁶ Dolayısıyla insanın, eleştirel düşünce ile kendisine yapılan eleştirileri değerlendirmesi ve onları kendisine olumlu bir değer katacak biçimde kullanması gerekir. Kur'ân'da içerisinde tenkit barındıran pek çok âyet, insanları Kur'ân'ın çizdiği hayat nizamına yönlendirme işlevi görmesinin yanı sıra tenkit üslûbunun nasıl olması gerektiğine dair evrensel bir takım ilkeler de sunmaktadır.

Kur'ân'ın tenkit üslûbunun özelliklerini ve bu üslûbu kullanırken dikkate aldığı ilkeleri bilmenin Kur'ân'ın hitabını daha iyi anlama hususundaki değerine ilave olarak bu bilginin insanın sosyal hayatında da büyük öneme sahip olduğu değerlendirilmektedir. Zira insanların sosyal hayatlarında birbirlerini tenkit ederken Kur'ân'ın tenkit üslûbunu model alması, tenkitin olumlu sonuçlar vermesine yardımcı olacaktır.

Kur'ân 'da tenkit üslûbu veya Kur'ân'ın eleştirel tavrı çeşitli tez⁷, makale ve bildirilere⁸ konu olmuştur. Eleştirel tavır ve bu eleştirel tavrın özel bağlamda Yahûdîlere, Hıristiyanlara veya

⁵ Serdar Saygılı vd., *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Felsefenin Değeri* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 3.

⁶ Nurullah Denizer, “İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi”, *EKEV Akademi Dergisi* 23/78 (2019), 442.

⁷ Kur'ân'ın eleştirel tavrı çeşitli açılardan yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalardan bir kısmı şunlardır: Abdülkerim Bingöl, *Kur'ân'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatabları* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Hikmet Koçyigit, *Kur'ân 'da Eleştirel Tavır* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003); Mahmut Ay, *Kur'ân'da Müşriklerin Eleştiri ve İthamları ve Bunlara Verilen Cevaplar* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007); Demet Yaşar, *Kur'ân'ın Üstün Güç Tasavvuru Bağlamında Yahudilere ve Hristiyanlara Yöneltilmiş Eleştiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Mehmet Kantemiz, *Hristiyanlığa Yönelik Kur'ân Merkezli Eleştiriler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Coşkun Özdemir, *Kur'ân'ın Yahudiliğe ve Hristiyanlığa Yönelik Eleştirileri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁸ İhsan Arslan, “Kur'ân 'da Eleştiri Kültürü: Peygamber Örneği”, *EKEV Akademi Dergisi* 15/48 (Yaz 2011); Abdülkerim Bingöl, “Kur'ân' da Hz. Muhammed'e Yönelik Eleştiriler”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (Ocak 2016); H. Yunus Apaydın, “Bir Savunma Refleksi Olarak Eleştiri ve Tartışma”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum AYTEPE vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/31-36; Habibe Elmas, “Kur'ân ve Hadislerde Hz. Peygambere Yöneltilen Eleştiriler ve Hz. Peygamber'in Tavrı”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum AYTEPE vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/159-166; Karakuş, “Hz. Peygamber'in Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkit Kültürü ve Bunun Kur'ânî Temelleri”, 1/439-456; Ahmet Öz, “Kur'ân' da Yapıcı Eleştiri”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum AYTEPE vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/257-269; Mehmet Emin Sular,

müşriklere yönelik ele alındığı tez ve makale çalışmaları da literatürde bulunmaktadır. Yaptığımız bu literatür taraması sonucunda bu makalenin konusu olan Kur’ân’da tenkit üslûbunun ilkeleri üzerine herhangi müstakil bir çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu yönü itibarıyla çalışmamızın konusu diğer araştırmalara nazaran farklılık ve özgünlük arz etmektedir.

Bu çalışmanın odak noktası Kur’ân’ın tenkit üslûbunun özellikleri ve ilkeleridir. Bu odak nokta çerçevesinde öncelikle kavramsal olarak üslûp ve tenkit kavramları tahlil edilecek, tenkit üslûbunun Kur’ân’daki yeri ve önemi üzerinde durulacak ve bu üslûbun genel özellikleri ilkeleri tespit edilmeye çalışılarak söz konusu ilkeler hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Kavramsal Olarak Üslûp ve Tenkit Kavramları

1.1. Üslûp Kavramı

Üslûp kelimesi, başkasından bir şeyi söküp almak anlamına gelen ‘سلب/s-l-b’ kökünden türetilmiştir.⁹ İstilahta üslûp kelimesi, yol, izlenen yöntem, konuşanın sözünde takip ettiği metot, gidilen yol anlamında mezhep, sanat, stil, benimsenen tarz, anlatım yolu, ifade tarzı gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰ Anlatılmak istenen sözün ifade edilme biçimine de üslûp denilmektedir. Üslûp kavramının dil, edebiyat gibi farklı disiplinlerde kullanımı da söz konusudur. Bir edebiyat terimi olarak üslûp “bir yazarın ya da bir konuşmacının, lafızları seçerken veya sözlerini tertip ederken izlediği yol, anlamları ifade ederken başkalarından ayrıldığı husus veya sözün taşıdığı özelliştir.”¹¹ “Daha çok edebiyat alanında geçmekle beraber başta musiki ve mimari olmak üzere diğer güzel sanat dallarında, hatta tavır ve kıyafet gibi günlük yaşayışta da kişiyi başkalarından ayıran tarz anlamında kullanılmaktadır.”¹² Yani üslûbun, herhangi bir düşüncenin ifadesinde, herhangi bir işin yapılma şeklinde kişiyi özgün kılan, onu diğerlerinden farklılaştıran bir alamet olduğu söylenebilir.

1.2. Tenkit Kavramı

Tenkit/تنقيد kelimesi ن-ق-د/-ن-ق-د kökünün tef’îl veznindeki halidir ve dilimizde bu şekilde kullanılmaktadır. Sözlükte dirhemleri birbirinden ayırmak bozuk olanları sağlamlarından seçip

“İncil-Kur’ân Bağlamında Eleştiri Konusu Üzerine Özet Bir Değerlendirme”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum Aytepe vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/331-346; Mazhar Dündar, “Kur’ân ’da Din Adamlarına Yapılan Eleştiriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (Eylül 2020), 495-516.

⁹ Ebû Abdîrrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferahîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd Hindavî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), “slb”, 2/262; Muhammed b. Ahmed b. Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed b. Hârûn-Muhammed Alî en-Neccâr (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li't-Telif ve'l-Enbâ ve'n-Neşr-ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Telif ve't-Terceme, 1964), “slb”, 12/434; Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beirut: Dâru'l-Marife, ts.), “slb”, 238.

¹⁰ Durmuş, “Üslûp”, 42/387; İsmet Ersöz, “Kur’ân’ın Üslûp ve İcazı”, *Diyanet Dergisi* 23/1 (Ocak-Şubat-Mart 1987), 25; Erdiñçli, “Kur’ân Diyaloglarında Üslûp Çeşitleri”, 82; Ekrem Bayat, “Kur’ân’ın Üslûp Özellikleri ve Allah Merkezli Anlatım Çerçevesinde “Ve Mâ Rameyte” Âyetinin Tahlili”, *Türkoloji Araştırmaları* (Aralık 2018), 59; Cahit Karaalp, “Usûl ve Üslûp Açısından “Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri”, *Edebali İslamiyat Dergisi* 5/1 (Mayıs 2020), 194.

¹¹ Hasan Çevikoğlu, “Kur’ân-ı Kerim’de Edebî Üslûp”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 67.

¹² Alim Kahraman, “Üslûp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/387.

çıkarmak anlamına gelir.¹³ “Arap dili ve edebiyatında eleştiri karşılığında daha çok nakd bazen de intikâd, tenakkud kelimeleri kullanılır. Bu kavramlar, madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya koyup açıklamak gibi manalara gelir.”¹⁴ Tenkit iyi veya kötü düşünceleri birbirinden ayırt etmek anlamında da kullanılır. “Lügatler tenkit kelimesine eleştirme, eleştiri; tenkit etmeye de eleştirmek manası vermektedirler. Eleştiri ise bir insanı bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek amacıyla inceleme işi olarak ifade edilmektedir. Tenkit, İngilizcede ‘criticism’, Almancada ‘kritik’, Fransızcada da ‘critiquer’ kelimesiyle karşılığını bulmakta ve hüküm vermek, karar vermek, muhakeme etmek manalarına gelmektedir. Kelime dilimize kritik etmek şeklinde girmiştir.”¹⁵ Eleştiri ve tenkit kelimeleri çoğu zaman birbirlerinin yerine de kullanılmaktadır. Tenkit veya eleştiriden söz edilince insanların zihninde çoğunlukla olumsuz durumların sorgulanması manası oluşmaktadır. Ancak eleştiri sadece olumsuz yönleri ön plana çıkarmak için değil, olumlu yönleri belirtmek ve bunların geliştirilmesine katkı sağlamak anlamını da ihtiva etmektedir.

Tenkit kavramı da farklı disiplinlerde kullanımı olan bir kavramdır. Örneğin edebiyat alanında tenkit, “değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat ve özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesi ve analizini konu alan bilim dalı; başka bir deyişle nazmın kusurlarını bildiren ilmin adı” olarak tarif edilmiştir.¹⁶ Tenkit aynı zamanda bir değerlendirme işlemi olup bir fikrin veya düşüncenin değerini ortaya koyma çabası taşır. Edebiyat alanındaki edebî tenkit ile yaygın olarak bilinen ve günlük konuşmalarda kullanılan tenkit bu yönü itibarıyla benzerlik arz etmektedir. Eleştiri felsefe disiplininde ise “bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama ve yargılama gibi anlamlara gelmektedir.”¹⁷ Bu tanımdan hareketle felsefe alanında eleştirinin, bilginin temellerinin sağlamlığının objektif bir şekilde tespit edilmesini ifade ettiği söylenebilir.

Bir insanı, konuyu, sanat, düşünce veya edebiyat eserini iyi-kötü, olumlu-olumsuz yönlerini ortaya koyarak yargıya varan kişiye eleştirmen/münekkit denir. Eleştirmenin amacı, eleştiri yaptığı konuya yahut alana katkı sağlamaktır. Dolayısıyla tenkit/eleştiri kendisine yöneltilen kişi veya alanın olumlu yönde gelişmesini amaçlayan ve dikkate alındığı zaman bu gelişimin gerçekleşmesinde pay sahibi olan önemli bir faaliyettir.

2. Tenkit Üslûbunun Kur'ân'da, Sünnette ve İslam Düşüncesindeki Yeri ve Önemi

Kur'ân'ın gayesi taşıdığı evrensel mesajı insanlara ulaştırmak ve onlara doğru yolu göstermektir. İnsanlara yol gösteren bir rehber olarak Kur'ân hem dili ve üslûbu hem de içeriği açısından muhataplarının dikkatini celbeden ve kendisini dinleten bir özellikle vahyedilmiştir. Kur'ân'ın bu üslûp üstünlüğü, Arapların o devirde çok ileri bir noktada oldukları edebî yetkinliklerini geride

¹³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, “nkd”, 4/255; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-lüga*, thk. Remzi Münîr Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyi'n, 1987), “nkd”, 2/677.

¹⁴ Rahmi Er, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/458.

¹⁵ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 34-35.

¹⁶ Abdullah Uçman, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/431; Rıza Kurtuluş, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/461-462; Er, “Tenkit”, 40/458-461.

¹⁷ Abdülcelil Bilgin, “Anlam Değişimleri Bağlamında “Eleştiri” Kavramının Eleştirisi”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum Aytepe vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/47.

bırakmış ve onları hayrete düşürmüştür. İsmail Cerrahoğlu bu hususu şöyle ifade etmektedir: “Kur’ân’daki te’kidler, hazifler, i‘caz, takdim ve tehirler, kalbler, iltifatlar, taleb mevziinde haberin va‘zı, taaccüb yerinde nidâ, kesret mevziinde killet cümlesi, ibdâl, teşbih, istiâre, tevriye, tecnis, mukabele, azab üzerine rahmetin takdim edilmesi, îcâz, itnâb gibi daha pek çok hususlar onun hep üslûb özelliğidir.”¹⁸ Bu üslûp özelliklerinden biri de tenkit üslûbudur. Klasik tefsir usulü kitaplarında Kur’ân’ın tenkit üslûbuna dair müstakil bir başlık bulunmamaktadır. Güncel tefsir çalışmalarında bu konu çeşitli açılardan gündeme getirilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte Kur’ân’ın tenkit üslûbunun müstakil bir başlık altında değerlendirilmesi de daha önce zikredildiği gibi önem arz etmektedir.

Kur’ân evrensel mesajını insanlara ulaştırırken yer yer eleştirel dil ve üslûp kullanmakta, yer yer muhalif bir tavırla muhataplarına seslenmektedir. Şöyle ki Kur’ân’ın indiği ortam itikadî, ahlakî, sosyal, ekonomik ve benzeri çeşitli açılardan karmaşanın ve bozulmanın ortaya çıktığı bir ortam idi. Kur’ân böyle bir ortamda muhataplarının inançlarındaki ve davranışlarındaki yanlışlıklara karşı muhalif bir tavırla mesajını iletmiş, muhataplarındaki eksilik ve yanlışlıkları doğrudan veya dolaylı bir şekilde tenkit etmek suretiyle indiği topluma muhalif bir tutum sergilemiştir. Kur’ân inanç ve amel bakımından insanların içerisinde bulunduğu duruma muhalefet etmiş ve onlara hak olanın tevhid inancı olduğunu bildirmiş, indirildiği toplumda genel kabul gören yaşam biçimine karşı çıkmış, dînî, ahlâkî, sosyal ve benzeri çeşitli alanlardaki toplumsal bozulmaları tashih ederek, diğer bir deyişle bâtılın yerine hakkı koyarak insanların bozulmuş zihniyetine bir antitez oluşturmuştur. Kur’ân’da tenkit üslûbu genel olarak bu konular hakkında söz konusu edilmiştir.

Dünyadaki varlıklarının başlangıcından itibaren ilâhî kaynaktan insanlara zaman zaman yapılan tenkitler son ilâhî hitap olan Kur’ân’ın inzâli ile son bulmuştur. Bununla birlikte Kur’ân’ın indirilmesinden sonra yaşayan her insan, onun muhtevastaki tenkitlerin muhatabıdır. Bütün semâvî kitaplar bozuk, arızalı düzeni tenkit etmek ve onu düzeltmek için gönderilmişlerdir. Toplumda dînî ve ahlakî çöküntüler tezahür edince Allah bâtılı reddeden hakkı tebliğ eden peygamberlerini elçi olarak görevlendirerek kutsal kitaplar göndermiştir. Belli dönemlerde insanlığa uyarı mahiyetinde gelen kutsal kitaplar, gönderildikleri toplumdaki yanlışlıkları düzelterek insanlık için yeni bir düzen kurmayı hedeflemişler, toplumda meydana gelen çöküntüye sebep olan hususları tenkit ederek insanları hidâyete yönlendirmişlerdir. Kur’ân-ı Kerîm de aynı şekilde bireysel ve toplumsal çöküntüyü düzeltmek için yer yer muhataplarını tenkit etmiştir. Mekke döneminde nâzil olan âyetlerde şirk eleştirilerek tevhid inancına, ahirete inanmamaları eleştirilerek ahiret gününe iman etmeye ve aynı zamanda melekleri Allah’ın kızları sayan anlayış eleştirilerek meleklerle, kitaplara ve peygamberlere imana vurgu yapılmıştır. Bu dönemde nâzil olan âyetlerin tenkit üslubu yumuşaktır. Medine döneminde nâzil olan âyetlerin muhtevası ise daha teferruatlı ve Mekke döneminde indirilen temel esasları tamamlayıcı niteliktedir. Doğrudan Müslümanlara yönelik olan cihâd ve miras konusundaki tenkitlerin yanı sıra Ehl-i Kitap ve münâfiklar bu dönemde sert bir üslûpla ile eleştirilmiştir.

Kur’ân, muhataplarının karşıt fikirlerini dinlemesi yönünden tartışmaya açık olan mahiyetiyle tabuları, dogmaları ve karanlık noktaları bulunmayan bir yapıya sahiptir. Çünkü tenkitin olduğu yerde dogmalara sığınmadan özgürce fikirleri söyleyebilme imkânı doğar. Bunun örneğini

¹⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 160.

inkârcuların Hz. Peygamber'e yönelttiği eleştirilerde görmekteyiz. İnkârcuların iftiracı tavırlarına karşı Hz. Peygamber'in tavrı merhamet ve yumuşak söz olmuştur. Hicr Sûresi'nin 6. âyetinde müşriklerin Hz. Peygamber'e "*Dediler ki: Ey kendisine vahiy gelen adam! Sen kesinlikle mecnunsun!*"¹⁹ şeklinde bir ithamları olmuştur. Bu ithama cevaben Kur'ân inkârcuları şöyle tenkit etmiştir: "*Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına and olsun ki sen -rabbinin lütfu sayesinde- asla deli değilsin*"²⁰ Eğer Kur'ân eleştirilere kapalı ve dogmatik olsaydı Hicr Sûresi'nde muhaliflerinin Hz. Peygamber'e yaptıkları eleştiri ve ithamı dile getirmezdi. Dolayısıyla Kur'ân muhatabı tarafından yapılan her türlü eleştiriye açık olup karşıt fikirlerin dile getirilmesi hususunda özgür bir ortama olanak sağlamış, bununla birlikte kendisine yapılan eleştirilere de gereken cevabı vermiştir.

Önceden zikrettiğimiz gibi tenkit sadece olumsuz yönleri ön plana çıkarmak değil olumlu yönleri belirtmek ve bunların geliştirilmesine katkı sağlamak anlamını da içermektedir. Kur'ân'ı incelediğimizde, Kur'ân'ın tenkit üslûbunun sürekli olumsuzlukları ön plana çıkarmaktan ziyade olumlu yöne de vurgu yaptığını söylemek mümkündür. Tevbe Sûresi'nin 30-31. âyetlerinde "*Yahûdiler, Üzeyr Allah'ın oğludur, dediler, Hıristiyanlar da, Mesih Allah'ın oğludur, dediler. Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa tek bir tanrıya kulluk etmekle emrolunmuşlardı.*"²¹ buyrulurken din adamlarının yönlendirmesiyle Yahûdî ve Hıristiyanlar'ın tevhidden ayrılarak şirke düştüklerinden bahsedilmiştir. Bu âyetlerde din adamları olumsuz bir şekilde eleştirilirken Âl-i İmrân Sûresi'nin 113-115. âyetlerinde "*Hepsi bir değildir: Ehli Kitap'tan öyle bir topluluk var ki geceleri ibadete durup Allah'ın âyetlerini okur, secdeye kapanırlar. Bunlar Allah ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırlarda yarışırlar. İşte bunlar iyi kimselerdendir. Ne hayır yaparlarsa bilsinler ki karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kötülükten sakınanları bilir.*"²² buyrulurken Ehl-i Kitap'tan doğru yolda olan kimseler övülmek ve kendilerine mükâfat vaad edilmek suretiyle olumlu anlamda eleştirilmiştir.

Kur'ân'ın muhtevasında yer alan tenkitler, Kur'ân'ın diğer kısımları gibi geçerliliğini ve güncelliğini muhafaza etmektedir. Kur'ân'ın meleklerle yönelik olarak başlayıp²³ insanla devam eden tenkit üslûbu, İslam düşüncesinde eleştirel bakış açısının oluşmasına katkı sağlamıştır. Kur'ân'ın Hz. Muhammed (s.a.s.) başta olmak üzere herkesi eleştirmesi aynı zamanda sahabilerin Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarını sorgulayıcı bir üslûpla karşılamaları, eleştirel bakış açısının İslam dinindeki ilk örneklerindedir. Bedir savaşının yaşanacağı gün çadırın içinde ellerini açarak: Allah'ım, Bana verdiğin ahd ve söz için (bize yardım eyle). Allah'ım eğer bize yardım etmezsen bugünden sonra sana kulluk eden olmaz, sözleriyle dua eden Hz. Peygamber'i gören Hz. Ebûbekir'in: Bu kadar yeter ey Allah'ın Râsulü! Rabbine fazla yüklendin (ısrarcı oldun)"²⁴ demesi, dostluk ve samimiyetin etkisi ile de olsa Hz. Peygamber'e getirilmiş bir eleştiridir. Bu hususa başka bir misal, Hz. Peygamber'in Huneyn Gazvesi'nde kazanılan ganimet mallarını paylaştıran Kureyşlilerden bazılarına yüzer deve vermesinin Ensar tarafından tenkit edilmesidir. Zikredilen

¹⁹ el-Hicr 15/6.

²⁰ el-Kalem 68/1-2.

²¹ et-Tevbe 9/30-31.

²² Âl-i İmrân 3/113-115.

²³ el-Bakara 2/30.

²⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru Tayyibe, 2006), "Cihâd", 58.

olay şöyle anlatılmaktadır: “Ensar’dan bazıları: Allah Rasûlullah’ı bağışlasın, kılıçlarımızdan onların kanları akıp dururken bizi bırakıp onlara veriyor. Savaş olunca biz çağırıyoruz ganimetler ise başkalarına veriliyor, demişlerdi. Enes onların bu sözlerini Hz. Peygamber’e ulaştırınca, o, onların hepsini deriden yapılmış bir çadırda toplayıp, söyledikleri bu sözün neyin nesi olduğunu sordu. Bunun üzerine Ensar: Bunu bizden aklı başında olanlar değil de yaşça küçük kimseler dediler, cevabını verdiler. Hz. Peygamber ise onlara: Ben bunları ancak küfür döneminden tam kurtulamamış bazı insanları (İslam’a) ısındırmak için verdim. Yoksa o insanlar evlerine mallarıyla giderken, siz evlerinize Allah’ın Rasûlüyle dönmeye razı değil misiniz? Vallahi sizin götüreceğiniz, onların götürdüklerinden daha hayırlıdır, deyince onlar: Evet ey Allah’ın Rasûlü biz razı olduk, diye cevap verdiler.”²⁵ Hz. Peygamber’in, Ensar’ın yaptığı eleştiriyi dinleyerek onlara açıklama yapması, sahabelerin de herhangi bir çekinceleri olmaksızın rahatlıkla fikirlerini dile getirebilmeleri, Hz. Peygamber döneminde eleştiri yapma ve eleştiriyi dinleme hususunda rahat bir ortamın bulunduğu en açık göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu ve benzeri örneklerde Hz. Peygamber’e yönelik olarak dile getirilen eleştiriler, genellikle onun siyasî ve askeri yönleriyle ilgilidir. Bu eleştirilerde Hz. Peygamber’in nübüvvet görevi ve onun dini otoritesini zedeleyecek bir tavır ve maksat olduğuna dair bir işaret görünmemektedir.²⁶

Tenkrit kültürünün İslam ilim ve düşünce dünyasında da muhtelif örnekleri bulunmaktadır. Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) İslam Meşşâî felsefesini eleştirmek için yazdığı Tehâfütü’l-Felâsife ve İbn Rüşd’ün (ö. 520/1126) buna reddiye olarak kaleme aldığı Tehâfatü’t-Tehâfüt adlı eserleri tenkrit kültürünün ve reddiye geleneğinin ilmî alandaki en üst düzey örneklerindedir. Tenkrit kültürü beraberinde fikir zenginliği ve özgürlüğünü getirmiştir. Aynı zamanda mezheplerin ortaya çıkmasında da tenkrit kültürünün etkisi büyüktür. Bununla birlikte Gazzâlî’nin filozoflara karşı takındığı tavırda ve bazı mezhepler arasındaki tartışmalarda görüleceği üzere tenkrit faaliyetinde aşırıya gidilerek tenkidin tekfire tahvil edilmesi, tenkrit kültürünün tenkrit edilmesi gereken yönlerindedir. Daha sonraki dönemlerde sorgulamanın ve eleştirmenin yerini sorgulamadan ve eleştirmeden körü körüne itaatin yer alması İslam ilim ve düşünce dünyasında bir buhran ve duraklamaya yol açmıştır. Bâtılı reddeden ve her zaman hakka davet eden Kur’ân’ın tenkrit üslûbunu yeniden anlayıp toplumsal hayatta tekrar diriltmek zaruridir. Eleştirin olmadığı ve hoş görülmediği bir toplumun kendini geliştirme imkânı yakalayamayacağı gibi farklı fikirlere saygı göstermeyen ve farklılıkları adeta bir tehlike/tehdit olarak gören bir yapıya bürünmesi kaçınılmazdır.

3. Kur’ân’da Tenkrit Üslûbunun Genel Özellikleri

İlâhî veya beşerî olsun her söz bir üslûba sahiptir. Kur’ân-ı Kerîm de kendine has bir üslûba sahiptir. Hz. Peygamber’e Cebrail vasıtasıyla gelen Kur’ân-ı Kerîm, benzersiz üslûbuyla muhataplarını bâtıldan hakka, dalâletten hidâyete yönlendirmeye çalışmıştır. Bu üslûbun maksadı, “insanların alakasını kendisi üzerine çekmek ve onların hidâyete ulaşmalarını temin

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2002), “Menâkıbu’l-Enşâr”, 1; Müslim, “Zekât”, 132.

²⁶ Bünyamin Erul, “Sahabede Eleştiri Kültürü”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*, ed. Mahsum Aytepe vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 3/434.

etmektedir.”²⁷ Kur'ân'ın kelimeleri ve harfleri arasındaki uyum, cümlelerinin dizilişindeki benzersiz ahenk, lafız-mana dengesi, konuları iç içe işlemesi, aynı anda farklı seviyelerdeki insanlara hitap etmesi ve yapmış olduğu edebî tasvirler, Kur'ân'ın muhatapları üzerinde büyük bir tesir oluşturan üslûp özelliklerinden bazılarıdır.

Kur'ân'ın tenkit üslûbunun belli başlı özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri muhatabın haline ve tavrına göre tenkit edilmesidir. Kur'ân muhatabın durumuna göre insanları bazen yumuşak bazen de sert bir üslûpla tenkit etmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa Kur'ân'ın tenkitte kullandığı üslûbun muhataba (mümin, kâfir, müşrik, Yahûdî, Hıristiyan) göre şekillendiği söylenebilir. Örneğin bu bağlamda müşriklerin sert bir dille eleştirildiği Tevbe Sûresi, onlara bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bu sûre içerisinde aynı zamanda Yahûdîlere ve Hıristiyanlara yönelik eleştiriler de mevcuttur. Tevbe Sûresi'nin 30-31. âyetlerinde Yahûdîler ve Hıristiyanlar şöyle tenkit edilmiştir. “*Yahûdiler: Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler, Hristiyanlar da: Mesih Allah'ın oğludur, dediler. Bunlar daha önceki inkârcıların söylediklerine benzer bir biçimde ağızlarından çıkan sözlerdir. Allah onları kahretsin! (Gerçeklerden) nasıl da yüz çeviriyorlar. Allah'ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa tek bir Tanrı'ya kulluk etmekle emrolunmuşlardı. O'ndan başka tanrı yoktur; O yüceler yücesidir, onların yakıştırdıkları eş ve ortaklardan bütünüyle uzaktır.*”²⁸ Bu âyetlerde Yahûdî ve Hıristiyanların tevhide aykırı söylemlerinin daha önceki inkârcılarınkine benzer söylemler olduğu dile getirilerek dolaylı yünden müşrikler de eleştirilmiştir. “Allah onları kahretsin” ifadesi beddua/lanetleme içeren sert bir eleştiri üslûbudur. Ayrıca bu âyetlerde din adamlarının tanrılar edinmeleri de eleştirilmiştir. “*Münâfıklar sana geldiklerinde: Tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin, derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münâfıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler. Onlar yeminlerini kalkan edinip Allah yolundan yan çizmişlerdir. Onların yaptıkları ne kadar çirkin*”²⁹ âyetinde de münâfıklar eleştirilmektedir. Buradaki eleştirinin sebebi, münâfıkların sözlerinin, kalplerindeki inanca ters olmasıdır. Onların bu karakterleri çirkin olarak nitelenerek Hz. Peygamber'e yaptıkları ikiyezlülük sert bir dille eleştirilmiştir. Müşrikler de başka varlıklara ibadet etmelerinden dolayı Zümer suresinde şöyle uyarılmıştır: “*De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?*”³⁰

Kur'ân'da Ehl-i Kitap, münâfık, müşrik ve kâfirler sert bir üslûpla tenkit edilirken, müminleri eleştiren âyetlerin daha yumuşak bir üslûba sahip olduğu görülmektedir. Nitekim müminleri tenkit eden âyetlerden sonra genellikle bağışlanma ve af gibi ifadeler yer almıştır. Örneğin Uhud savaşında ganimet peşinden koşan müminler şöyle eleştirilmiştir: “*Andolsun ki Allah size verdiği sözü yerine getirdi. Hatırlayın ki O'nun izniyle kâfirleri öldürüyordunuz, ama Allah size istediğiniz zaferi gösterdikten sonra gevşediniz, emre itaat hususunda birbirinizle tartıştınız ve emre aykırı hareket ettiniz; içinizden kimi dünyayı istiyordu, kiminiz de ahireti istiyordunuz; derken Allah denemek için onların karşısında sizi bozguna uğrattı. Sonunda yine de sizi bağışladı. Allah müminlere karşı lütüfkârdır.*”³¹ Müminler, bu âyette önce emre itaat hususunda eleştirilmiş akabinde de Allah tarafından

²⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 160.

²⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, haz. Recep Kaya (Ankara: DİB Yayınları, 2015), et-Tevbe 9/30-31.

²⁹ el-Münâfikûn 63/1-2.

³⁰ ez-Zümer 39/64.

³¹ Âl-i İmrân 3/152.

bağışlandıkları ifade edilerek kendilerine Allah'ın merhameti hatırlatılmıştır. Âyetin sonunda yer alan bağışlanma ve af ifadeleri üslûba yumuşaklık ve merhamet katmıştır.

Başka bir âyette ise müminler bir kişinin imanı hakkında bilgisizce hüküm vermemeleri konusunda şöyle eleştirilmiştir: “*Ey İman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek, Sen mümin değilsin, demeyin. Çünkü Allah katında sayısız ganimetler vardır. Daha önceleri siz de böyleydiniz. Derken Allah size lütufta bulundu. Bu sebeple iyi anlayıp dinleyin. Hiç şüphe yok ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”³² Bu âyette fânî dünya menfaati elde etmek için imanı hakkında kesin bilgi sahibi olunmayan kimselere “Sen mümin değilsin.” denilmemesi gerektiği emredilmiş, öldürülen kişiden elde edilecek ganimetin Allah katındaki nimetlerden daha hayırlı olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu âyetin nüzül sebebi şöyle aktarılmıştır: “Müfessirler bu âyet-i kerîmenin Resûlullah'ın gönderdiği bir müfreszenin Müslüman olduğu veya kelime-i şehâdet getirdiği yahut elindeki koyunlarını ve mallarını teslim ettiği halde bir kişiyi öldürmeleri üzerine nâzil olduğunu söylemişlerdir.”³³ Âyette ganimet elde etme arzusuyla bu işi yapan kimseler eleştirilmiş ve sonra da Allah'ın lütufkârlığından bahsedilmiştir. Böylelikle Kur'ân müminleri tenkit ederken onlara aynı zamanda yumuşak bir üslûpla seslenmiştir. Kur'ân bu âyette dolaylı olarak günümüz insanını, başkalarını ötekileştirmeme ve inançları hakkında iman ölçücü ve hüküm verici bir tavır sergilememe hususunda yumuşak bir dille tenkit etmektedir.

Kur'ân'ın tenkit üslûbunun bir diğer özelliği ise yıkıcı değil, yapıcı olmasıdır. Yıkıcı tenkit kolaydır ancak yapıcı tenkit zordur. Çünkü tenkidin yapıcı olması, belirli ilkelerin dikkate alınmasına bağlıdır. Bunlardan birisi yapıcı tenkidin çözüm odaklı olması ve tenkit edilen durumun olduğundan daha iyi bir hale dönüşmesini amaçlamasıdır. Eleştirinin güzel, yumuşak ve yapıcı bir üslûpla yapılması bu amacın gerçekleşme olasılığını artırır. Diğer yandan kötü, kırıcı ve yıkıcı bir üslûbun kullanılması muhatabı olumsuz olarak etkileyeceği gibi onun savunma durumuna geçmesine ve yanıltıcı devam ve ısrar etmesine de neden olabilir. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'ın tenkit üslûbunun her zaman yapıcı olduğu görülmektedir.

Kur'ân'daki eleştirilerin kişinin şahsına değil, fikri veya davranışına yönelik olduğu görülmektedir. Örneğin Tebbet suresinde Hz. Peygamber'e düşmanca bir tavır takınan Ebu Leheb ve karısı şiddetli bir şekilde eleştirilmekte, onların nezdinde Hz. Peygamber'e karşı benzer davranışlarda bulunanların akibeti bildirilmektedir. Fakat bu tenkit Ebu Leheb ve karısının şahsiyetlerini değil, onların Hz. Muhammed'e karşı düşmanca tavırlarını hedef almaktadır. Tebbet suresinde bu durum şöyle anlatılmaktadır: “*Ebû Leheb'in elleri kurusun! Kurudu zaten. Ona ne malı fayda verdi ne de kazandığı başka şeyler. O, alev alev yanan ateşe atılacak! Dedikodu yapıp söz taşıyan karısı da. Boynunda ise ipten bükülmüş bir halat bulunacak.*”³⁴ Bu âyetlerde her ne kadar isim zikredilerek belirli bir şahsı hedef alan eleştiri bulunsu da bu aslında gösterilen yanlış tavra yönelik ve bu tavır içerisinde olan her kimseyi muhatap alan şiddetli bir eleştiridir.

³² en-Nisâ 4/94.

³³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l- beyan 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2003), 7/355-357.

³⁴ Tebbet 111/1-5.

Kur'ân'ın tenkit üslûbunun özelliklerinden birisi de yapılan eleştirilerin parçaya değil bütüne yönelik olmasıdır. Kur'ân zâhiren birini eleştirirken münferit olarak belli bir şahsı değil, eleştiri konusu olan şahsın özelliklerini kendisinde barındıran veya o özelliğe potansiyel olarak sahip olan tüm kişileri eleştiri dairesinin içine alır. Başka bir ifadeyle eleştirdiği kişiye hitap edip aynı özellikleri taşıyan herkesi kastederek eleştirir. Yani tabiri caizse Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan tenkit üslûbunun, "kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" kabilinden bir özellik taşıdığı söylenebilir. Firavunun ilahlık ve rablik iddiası³⁵ örneğinde olduğu gibi Kur'ân, müşriklere yönelteceği eleştiriye, tarihi bir kişiliği misal göstererek yapar. Buna göre müşriklerin, şirkleri nedeniyle Hz. Peygamber'e ve İslam davetine karşı koymalarını firavunun ilahlık iddiasına benzetip tenkit eder. Kur'ân'ın bu misali vermekteki maksadı tarihin belli bir döneminde belli bir coğrafyada yaşamış bir yöneticiyi eleştirmek değildir. Amaç firavun özelinde daha önce benzer özelliklere sahip kişileri örnek göstererek nüzûl sürecinin doğrudan muhatapları olup firavuna benzer özelliklere sahip olan Mekkeli müşrikleri eleştirmektir. Kur'ân'ın firavun örneği üzerinden Mekkeli müşrikleri eleştirmesi, onun aynı zamanda sonrasındaki tarihi süreçte, günümüzde ve gelecekte benzer özelliklere sahip kişileri de dolaylı olarak eleştirisine muhatap kıldığı şeklinde anlaşılabilir. Bunun en önemli göstergesi, Kur'ân'ın peygamberlerin kıssalarına değindikten sonra yaptığı "ibret alınması için" vurgusudur. Bu yönü itibarıyla Kur'ân'ın eleştirilerinin bütüncül bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Örneğin A'raf suresinin 103-130. âyetlerde Hz. Musa ve Firavun arasında geçen mücadele bir tevhid mücadelesidir. Kur'ân bu olayı zikrederek gerek nüzûl sürecinde kendisine muhatap olanların gerekse daha sonra gelecek ve ilahlık iddiasında bulunacak muhtemel kişilerin bu misalden ders ve ibret alması gerektiğini ifade ederek tenkitte bulunmuştur.

"Âyetlerimizi inkâr edip, Mutlaka bana mal ve evlat verilecektir, diyen adamı gördün mü? O, gaybı mı biliyor, yoksa Allah'ın katından bir söz mü aldı? Kesinlikle hayır! Biz onun söylediklerini yazacağız ve cezasını uzattıkça uzatacağız. Onun sözünü ettiği şeyler sonunda bize kalacak, kendisi de tek başına bize gelecek."³⁶ meâlindeki Meryem Suresi 77-80. âyetlerin, İslam'a karşıtlığıyla bilinen, Kur'ân'da "ebter" olarak nitelendirilen ve Mekke'nin ileri gelenlerinden olan Âs b. Vâil (ö. 622) hakkında indirildiği rivâyet edilmiştir. İlgili rivâyet şöyledir: "Habbab b. el-Eret (ö. 37/657-58) diyor ki: Ben Âs b. Vâil'e gittim ondaki alacağımı istedim. Bana şöyle dedi: Sen Muhammed'i inkâr etmedikçe onu sana vermem. Ben de ona: Sen ölüp tekrar dirilmedikçe ben bunu yapmam, dedim. O da: Ben ölüp de tekrar diriltilecek miyim? dedi. Evet, dedim. Âs b. Vâil: Benim orada da malım ve çocuğum var. Hakkını sana orada veririm. dedi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu."³⁷ Âs b. Vâil'in yaptığı haksızlık üzerine indirildiği rivâyet edilen bu âyetlerle Kur'ân sadece onu değil tüm insanları borcun/alınan malın bedelinin ödenmemesi ve haksızlık yapılması noktasında tenkit ederek uyarmıştır. İşte Kur'ân'ın tenkit üslûbu aslında bu haksız davranışı sergileyen ve bu özellikleri kendinde barındıran diğer insanlar için de tenkit mahiyeti taşımaktadır. Kur'an tabiri caizse Âs b. Vâil'i veya herhangi meçhul bir kimseyi örnek gösterir ama aynı zamanda kendisine muhatap olan

³⁵ en-Nâziât 79/24, el-Kasas 28/38.

³⁶ Meryem 19/77-80.

³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/619.

bütün insanların bu örnekleri kendisi hakkında verilmiş örnekler olarak anlaması gerektiğini vurgular.

Müddessir Sûresi'nin 11-17. âyetlerinin malî ve evlatlarıyla övünen, Hz. Peygamber'e ve İslam'ın değerlerine karşı şiddetli muhalefette bulunanların önde gelenlerinden Velîd b. Muğîre (ö. 622) hakkında indirildiği rivâyet edilmiştir. Kur'ân bu âyetlerde de tek bir kişiden hareketle aynı özellikleri kendinde barındıran tüm kişileri eleştiriye tabi tutmuştur. Kur'ân'da şöyle zikredilmektedir: “Yarattığım o şahsı (cezalandırmak üzere) tek başına bana bırak! Kendisine geniş bir servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim; Önüne nimetleri serdikçe serdiğim, arkasından daha fazla vermeme bekleyen kişiyi! Hayır, umduğu gibi olmayacak! Çünkü o, âyetlerimize karşı inatla direnmektedir. Ben de onu sarp bir yokuşa süreceğim!”³⁸ Allah tarafından verilen nimete karşı şükretmek Kur'ân'ın insanlara emrettiği ahlakî görevlerden birisidir. Bu nimetlere karşı kör ve açgözlü olmak ise nankörlüktür. İşte Velîd b. Muğîre, Allah'ın verdiği nimetlere nankörlük etme ve O'nun âyetlerini inkâr hususunda inatçılık gösterme özelliklerini vahiy döneminde taşıyan karakterlerin önde gelenlerindedir. Bu âyet aynı zamanda mezkûr özelliklere sahip olan tüm insanlar için eleştiri ve uyarı mahiyetindedir.

Kur'ân, tenkitlerini bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak yapmaktadır. Fatıha Sûresi'nin 5. âyetinde yer alan “(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.” ifadesinde müşriklerin şirk inancı doğrudan söz konusu edilmeyip dolaylı olarak tenkit edilmiş ve tevhid inancına vurgu yapılmıştır. Benzer bir şekilde dolaylı yoldan eleştiriye ihlâs Sûresi'nde de görmek mümkündür. “De ki: O, Allah'tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur.”³⁹ âyetlerinde yer alan ifadelerde doğrudan herhangi bir muhataba hitap edilmemekle birlikte Allah'a evlat nispet eden⁴⁰, meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söyleyen⁴¹ ve Hz. Peygamber'e “Bize Rabbinin nesebini bildir.”⁴² diyen müşriklerin tevhide aykırı söylem ve iddiaları dolaylı yoldan tenkit edilmiştir.

Kur'ân'ın tenkit üslûbunun diğer bir özelliği, tenkitte sebep-sonuç ilişkisine yer vermesidir. Kur'ân'da bu konuyla ilgili birçok örnek vardır. “Eğer Ehl-i Kitap iman edip gûnahtan sakınma çabası göstermiş olsalardı, kuşkusuz biz de kötülüklerini yüzlerine vurmaz ve onları nimeti bol cennetlere koyardık.”⁴³ Bu âyette Ehl-i Kitap'tan bazı kimseler gûnahtan sakınma çabası göstermedikleri için Allah'ın onların kötülüklerini yüzlerine vuracağı ve cennetten mahrum bırakılacakları sebep-sonuç ilişkisiyle dile getirmiştir. Savaşa gitmek istemeyen münâfıkların tutumu da sebep-sonuç ilişkisiyle şöyle eleştirilmektedir. “Eğer onlar savaşa çıkmak isteselerdi elbette bunun için hazırlık yaparlardı.”⁴⁴ Bu âyette savaş için hiçbir hazırlık yapmayan kimselerin bu durumu, onların cihâda katılmak istemedikleri, cihâdın önemine ve gerekliliğine inanmadıkları ve bu nedenle çeşitli bahaneler ileri sürdükleri şeklinde değerlendirilerek eleştirilmiştir. Bu örneklerde görüldüğü gibi

³⁸ el-Müddessir 74/11-17.

³⁹ el-İhlâs 112/3.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/26.

⁴¹ en-Nahl 16/57, es-Sâffât 37/150.

⁴² Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân*, 501.

⁴³ el-Mâide, 5/65.

⁴⁴ et-Tevbe 9/46.

sebeup-sonuç ilişkisinin kurulması olayların perde arkasının ve eleştiriye konu olan hususun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.⁴⁵

Kur'ân tenkit ederken yer yer tenzih yöntemini benimsemiştir. Âyetlerde tenzih anlamında 'sübhâne' ifadesi kullanılır. Bu ifade "Allah'ı, ulûhiyetle bağdaşmayan her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmek"⁴⁶ anlamına gelir. Nahl Sûresi 57. âyette "Yine onlar -hâşâ-, Kızlar Allah'ındır, diyorlar. Akıllarınca beğendikleri de kendilerinin oluyor." buyrulmuştur. Bu âyet, melekleri Allah'ın kızları olarak kabul eden bazı müşrik Arap kabilelerinin bu bâtil itikadını eleştirmektedir. Âyette "hâşâ" olarak çevrilen "sübhânehû" ifadesiyle müşriklerin bu söylemleri eleştirilmekte ve Allah'ın ancak yaratılmış kusurlu varlıklar için geçerli olan bu tür özelliklerden münezzehe olduğu ifade edilmektedir.

4. Tenkit Üslûbuna Dair Kur'ân'dan Çıkarılabilecek İlkeler

Kur'ân'ın, insanlara tenkit yöntemini öğretme ve buna dair ilkeler koyma gibi bir maksadı bulunmamaktadır. Bununla birlikte rehber bir kitap olan Kur'ân, gerek bu çalışmanın konusu olan tenkit üslûbu konusunda gerekse hayata dair pek çok alanda insanlara takip etmeleri gereken yolları doğrudan yahut dolaylı olarak gösteren bir anlatım özelliğine sahiptir. Bu başlık altında, Kur'ân'da tenkit konusu ile ilişkili olduğunu tespit ettiğimiz âyetlerden hareketle Kur'ân'ın tenkit üslûbunu nasıl kullandığı ve bu üslûbun kullanımı hususunda insanların örnek alabileceği ne gibi ilkeler çıkarılabileceği tespit edilmeye çalışılacaktır.

4.1. Hikmet ile Tenkit

Hikmet kelimesi son derece geniş bir anlam alanına sahiptir ve konumuzla ilgili olarak "ilim ve akılla hakka isabet etmek" anlamına gelmektedir.⁴⁷ Kur'ân birçok âyette peygamberlere hikmet verildiğini ve peygamberlerin bu hikmet aracılığıyla kavimlerini doğru yola iletmek için tebliğde bulduklarını haber vermektedir.⁴⁸

"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin Rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir."⁴⁹ âyetinde zikredilen "hikmetle davet et" ifadesi tenkit üslûbunun nasıl olması gerektiği hakkında evrensel bir ilke sunmaktadır. Âyette hikmetin kullanılmasının emredildiği hususlardan tartışma, içerisinde eleştiri barındıran bir eylemdir. Zira tartışma esnasında taraflar, birbirlerinin fikirlerini eleştirerek kendi fikirlerinin daha isabetli olduğunu ispatlamaya çalışırlar. Bir fikrin doğruluğunu ispat için ise hem ilim hem de akıl, yani hikmet gereklidir. Zira sağlam bir bilgi temeli ve bu bilgiyi muhatabın anlayabileceği şekilde sunacak akıl olmaksızın muhatabın ikna edilmesi söz konusu olmaz. Hikmetin zıddı ise cehalettir.⁵⁰ Bilgisiz olan bir kimsenin herhangi bir konuda tenkitte bulunması mümkün değildir. Zira bilgi olmaksızın yapılan eleştiri, ok olmadan yayı gerip bırakmak gibidir ki böyle bir hareket hedefe hiçbir etkide bulunamaz. Buradan hareketle tenkitte

⁴⁵ Koçyiğit, *Kur'ân'da Eleştirel Tavrı*, 68.

⁴⁶ Metin Yurdagür, "Tesbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/527.

⁴⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 127.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/48; el-Mâide 5/110; Yûsuf, 12/22; el-Enbiyâ 21/79; en-Neml 27/15; Sâd 38/20; Zuhuf 43/63.

⁴⁹ en-Nahl 16/125.

⁵⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 315-320.

bulunmak için gerekli bir ön şart ve ilke olarak ilim ve akıl birlikteliği olan hikmetten söz etmek mümkündür.

4.2. Güzel Öğüt ile Tenkit

Kur'ân, dinî, ahlakî ve toplumsal yönden iyi bir birey olması için insanları uyaran ilâhî bir mesajdır. Bu ilâhî mesajın muhataplarda istenilen etkiyi oluşturması Kur'ân'ın eşsiz üslûbu ile mümkün olmuştur. Bu üslûbun önemli unsurlarından biri de “*Rabbın yoluna hikmetle ve güzel öğütlerle davet et.*”⁵¹ buyruğunda zikredilen güzel öğüttür.

İnsanlara korkutmayla karışık nasihat vermek, kalplerini yumuşatacak sevap veya ceza türünden hatırlatmalar yapmak öğüt/va'z olarak tanımlanır.⁵² Bu tanımdan hareketle güzel öğüdün, iyiliklerin getireceği hayır ve kötülüklerin getireceği ceza ile muhatabı uyarmak olduğu söylenebilir.

Kur'ân, insanları iyiye teşvik ederek kötü olan şeylerden sakındırmış, bunu yaparken de onları güzel öğütlerle tenkit etmiştir. Bu hususa dair Kur'ân'daki en önemli örneklerden biri Lokmân'ın oğluna verdiği nasihatlerde görülmektedir.⁵³ Bu nasihatlerde Lokmân sözlerine sevgi hitabıyla başlamış, öğütlerini olumlu işler için teşvik edici, olumsuz işler için ise sakındırıcı bir tarzda dile getirmiştir. Öğüt, tenkide konu olan durumlar meydana gelmeden evvel de meydana geldikten sonra da verilebilir. Beşerî tecrübenin bir mahsulü olarak henüz meydana gelmemiş olan durumlar için öğütte bulunmak ve bunu güzel bir lisan ile yapmak, olumsuz tenkide konu olacak işlerin yapılmasının önüne geçme hususunda adeta bir koruyucu hekimlik görevi görmektedir.

4.3. Soru Cevap ile Tenkit

Kur'ân'ın kullandığı tenkit üslûplarından biri de soru-cevap üslûbudur. Kur'ân'da yer yer soru üslûbu ile tüm insanlığa hikmet ve hakikat yüklü mesajlar verilmiş, bazen müminlere yönelik sorular sorularak onlara çeşitli konularda ikazda bulunulmuş, bazen de inkârcılara düşünce ve inanç sistemlerinin yanlışlığını sorgulatmaya yönelik sorular yöneltilmiştir.⁵⁴

Hz. İbrahim'in, putlara tapan kavmine yönelttiği “*Yonttuğunuz putlara mı tapıyorsunuz?*”⁵⁵ sorusu, yapmakta oldukları bu akıl almaz iş nedeniyle onları tenkit etmek üzere sorulmuştur. Kur'ân'da bazen yapılması gereken bir işin yapılmadığı durumlarda da sorunun, tenkit anlamına geldiği görülmektedir. “*Kendilerine zulmeden kimselerin canlarını alırken melekler onlara şöyle derler: Ne durumdaydınız (İnancınız için ne yaptınız)? Onlar da: Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik, derler. Melekler: Allah'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya! derler. İşte bunların gidecekleri yer*

⁵¹ en-Nahl 16/125.

⁵² Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-Ayn*, “v'az”, 4/384; İsfahânî, *el-Müfredât*, “v'az”, 527.

⁵³ Lokmân 31/13, 16-19. “*Lokman, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti.*”; “*Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük), bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır. Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir. Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Zira Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri asla sevmez. Yürüyüşünde tabii ol, sesini alçalt. Unutma ki, seslerin en çirkinini merkeplerin sesidir.*”

⁵⁴ Nurullah Denizer, *Kur'ân'da İnsanlara Yöneltilen Sorular* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 21.

⁵⁵ es-Sâffât 37/95.

cehennemdir. O ne kötü varış yeridir."⁵⁶ ve "...Sizi, düşünüp öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı?..."⁵⁷ âyetlerinde böyle bir kullanım söz konusudur.

Görüldüğü gibi soru-cevap üslûbu da Kur'ân'da muhataplar tenkit edilirken kullanılan üslûplardan biridir. Soru sorulmak suretiyle muhataplara tenkidi hak eden davranışlarının hatırlatıldığı ve böylece bu davranışların düzeltilmesinin amaçlandığı düşünülebilir. Zira sorular genel itibariyle cevap almak için sorulsa da Kur'ân'da yer alan bazı sorular muhataptan cevap almak için değil, onu tenkit etmek suretiyle yanlışı üzerinde düşündürmek ve böylece doğruya iletmek için kullanılmıştır.⁵⁸

4.4. Yumuşak Söz ile Tenkit

Kur'ân'ın tenkit üslûbundan çıkarılabilecek ilkelerden biri de tenkit esnasında muhataba yumuşak söz ile hitapta bulunmaktır. Yumuşak söz/şakl-i leyyin ifadesi Kur'ân'da yalnızca bir âyette yer almakta; Hz. Musa ve kardeşi Hz. Hârûn'a, sınırı aşmasından ötürü Firavun'u tenkit ederken bu üslûbu kullanmaları şöyle emredilmektedir: "*Sen ve kardeşin delillerimle gidin ve beni anma hususunda gevşek davranmayın. Firavun'a gidin. Şüphesiz ki o iyice azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar.*"⁵⁹ Firavun'un haddi aşan taşkın davranışlarının yumuşak sözle eleştirilmesi gerektiğinin emredilmesi, yumuşak sözün, tenkidin ilkelerinden biri olduğunu göstermektedir. Zira eleştirinin maksadı muhatabı tahkir etmek değil eleştiriye konu olan meselede ona olumlu bir katkı sağlamaktır. Mezkûr âyette Hz. Musa ve Hz. Hârûn'a yumuşak söz kullanmalarının emredilmesinin hemen ardından Firavun'un belki korkacağına veya öğüt alacağına işaret edilmesi, bu sonucun ortaya çıkması için yumuşak söz kullanmanın önemi ve gerekliliğini göstermektedir.

Kur'ân, yaşanan olumsuz durumlar karşısında Hz. Peygamber'in yumuşak sözlerle tepki gösterdiğini bildirmektedir. "*Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi.*"⁶⁰ âyetinde, Hz. Peygamber'in, Uhud savaşında emrine uymayarak Müslümanların büyük zayıat vermesine neden olan kimselere karşı olan yumuşak tavrından bahsedilmektedir.⁶¹ Hz. Peygamber'in onlara karşı tahammül göstermeyip sert ve kaba bir üslûp kullanması, onların etrafından dağılıp gitmesine neden olurdu. Zira insan, kendisine kaba ve sert davranılmasından hoşlanmayan bir fitrata sahiptir. İnsanın yaratılışında var olan bu özellik, bilhassa onun bir hatası tenkit edilirken yumuşak söz ve üslûbun kullanılması gerekliliğine işaret etmektedir.

Yumuşak söz ile eleştirinin, Hz. Peygamber'in davet ve tebliğ metodunun da önde gelen ilkelerinden biri olduğu söylenebilir. Zira nübüvvet görevinin bir gereği olarak Hz. Peygamber'in

⁵⁶ en-Nisâ 4/97.

⁵⁷ el-Fâtır 35/37.

⁵⁸ Denizer, *Kur'ân'da İnsanlara Yöneltilen Sorular*, 84, 202.

⁵⁹ Tâhâ 20/42-44.

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/159

⁶¹ Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 9/62-63; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Şur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 5/378. Konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Abdulkadir Karakuş, "Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 273.

Mekkelilere ilk etapta yönelttiği eleştiri, onların içerisinde buldukları şirk inancına yönelik idi. Hz. Peygamber müşriklerin bu inancını samimi, içten ve muhatabı ikna etmeye yönelik yumuşak bir üslûpla yapmamış olsaydı kavmindekiler onun sözlerini dinlemezler, davet ve tenkit amacına ulaşmamış olurdu. Nitekim Hz. Peygamber'in müşriklere gösterdiği af ve müsamaha pek çok müşrikin Müslüman olmasına vesile olmuştur.⁶² Âyette Hz. Peygamber'in bu yumuşak tavrının, Allah'ın rahmeti sayesinde olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir. Zira Allah, yaratıcısı olduğu insanın nasıl bir üslûpla tenkit edilirse bu tenkidin onda olumlu bir sonuç oluşturacağını bilendir. Bu hususun âyette bilhassa zikredilmesinden, yumuşak üslûp ve güzel öğüdün, insanların birbirlerini tenkit ederken gözetmeleri gereken bir ilke olduğu sonucu çıkarılabilir. Bir fikri veya inancı kabul ettirme hususunda zorlama, baskı ve sertlik barındıran yöntemler kısa vadede etkili sonuçlar verir gibi görünse de insanların mevzubahis fikir veya inançları içselleştirmesini sağlayamadığından nihayetinde başarılı ve sağlıklı sonuçlar elde etmesi mümkün görünmemektedir.⁶³

4.5. Uyarıcı Dil ile Tenkit

“Biz peygamberleri ancak müjdecî ve uyarıcı olarak göndeririz. Kim iman eder ve halini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler.”⁶⁴ âyetinde beyân edildiği gibi bütün peygamberler insanları Allah'ın emirlerini yerine getirme noktasında uyarıcı olarak görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla görevinin gereği olarak bir uyarıcı olan Hz. Peygamber'e indirilen Kur'ân da insanlar için bir uyarı niteliği taşımaktadır.⁶⁵ Bu uyarılar belli bir kesime değil tüm insanlığa yapılmaktadır. Zira “insanın olduğu yerde hataların ve yanlışların olması kaçınılmazdır. Bu nedenle müminler de tıpkı diğer insanlar gibi hata yapmışlardır. Allah Teâlâ da onlara bu hatalarından dönmeleri için uyarı mahiyetinde eleştiriler getirmekte ve onları en güzele ulaştırmak için yönlendirmektedir.”⁶⁶ Bu nedenle Kur'ân'ın, muhataplarını tenkit ederken uyarıcı bir dil kullandığı söylenebilir.

Kur'ân'ın uyarıcı tenkid üslûbunun bazen de sert bir şekilde de tezahür ettiği görülmektedir. İnanç başta olmak üzere çeşitli konularda insanların yanlış tutumları bazı âyetlerde sert bir dille eleştirilmiş, bu tutumlarından vaz geçmedikleri takdirde azapla cezalandırılacakları bildirilmiştir.⁶⁷

Kur'ân yalnızca kişileri uyarmamış, bunun yanı sıra toplumunun kabullerini, sahip oldukları yanlış inançları, ahlaki olmayan kötü davranışları uyarıcı bir dille tenkit etmiştir. Örneğin atalar dinine körü körüne bağlılık, Kur'ân'ın toplumsal boyuttaki en başta gelen eleştirilerindedir. Kur'ân, toplumun kabulü olan atalar dinine tâbi olmanın tamamen zanna dayandığını ve bu

⁶² Abdullah Yıldız, “Hz. Peygamber'in Örneği Af ve İnsan Kardeşliği”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2016), 65.

⁶³ Sami Kılınçlı, *Mekki Surelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 225.

⁶⁴ el-En'âm 6/48.

⁶⁵ el-Furkân 25/1.

⁶⁶ Ahmet Abay, “Kur'an'a Göre Mü'minlerin Eleştirilebilirliği Meselesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2018), 11.

⁶⁷ el-Bakara 2/86, 90, 174; Âl-i İmrân 3/4, 105, 181; en-Nisâ 4/37, 161; el-Mâide 5/41; el-En'âm 6/93; et-Tevbe 9/34; Yûnus 10/54; en-Nahl 16/94; el-Hac 22/9; el-Ankebût 29/10; Lokmân 31/7; Fussilet 41/50; el-Câsiye 45/9.

nedenle hiçbir mazeret değeri bulunmadığını pek çok kez dile getirir. Bu bağlamda Kur'ân'ın "Ya yanlış yapıyorlarsa?" vurgusu önemlidir.⁶⁸ Çünkü Kur'ân, kişinin, toplumunun kabullerine dışarıdan eleştirel bir gözle bakmayı denediğinde hakikate ulaşacağından emindir.⁶⁹ Nitekim eleştirinin de maksadı kişiyi yanlışından döndürüp doğruya ulaştırmak, bulunduğu halden daha üstün bir hale ulaşmasını sağlamaktır.

Sonuç

Kur'ân başta olmak üzere bütün semâvî kitaplar muhatabı olan insanları hakka ve hidâyete, toplumları düzene kavuşturmayı amaçlamıştır. Kur'ân, hakkın kâim, batılın zâil olması için bir takım ilke ve düsturlar ortaya koymuştur. Doğru, iyi, güzel olan her türlü davranış ve ahlâkî tutumu yüceltmiş ve bunlara sahip olunmasını teşvik etmiş; yanlış, kötü, çirkin olan her türlü davranış ve ahlâkî tutumu ise yermiş ve onlarla mücadele etmiştir. Kur'ân yanlış olana karşı çıkıp onunla mücadele ederken kendine özgü bir anlatım üslûbu kullanmıştır. Bu üslûbun veçhelerinden biri olan tenkit üslûbu, yanlış yanlış olarak bildirip onu terk ettirme ve doğruya yönlendirme işlevi görmesi açısından önem arz etmektedir.

Tenkit genel itibariyle bir düşünceyi veya davranışı iyi ve kötü yönleriyle ayırt ederek belirli bir yargıya varmak anlamına gelmektedir. Kur'ân'daki örnekleri incelendiğinde Kur'ân'ın kullanmış olduğu tenkit üslûbunun belli başlı genel özellikleri olduğu görülmektedir. Kur'ân tenkitte bulunurken muhatabın hali ve tavrını göz önünde bulundurmuş ve bu doğrultuda yapılan tenkitler bazen yumuşak bir üslûpla bazen de sert bir üslûpla, bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak tezahür etmiştir. Kur'ân'da Ehl-i Kitap, münâfık, müşrik ve inkârcıların daha sert bir üslûpla tenkit edilmesine karşın müminlerin yumuşak bir üslûpla tenkit edildiği görülmektedir. Kur'ân tenkitlerini çözüm odaklı ve yapıcı olarak bildirmiş, tenkit edilen durumun daha iyi bir hale dönüşmesini amaçlamıştır. Kur'ân'da sebepsiz, yersiz, gereksiz ve yıkıcı eleştiri bulunmamaktadır. Kur'ân'daki eleştiriler sadece olumsuz yöne vurgu yapmamış, bununla birlikte olumlu yönlere de vurgu yaparak o davranışın gelişmesine ve teşvik edilmesine katkı sağlamıştır. Eleştiriler kişinin kendisine değil fikir ve davranışlarına yönelik olmuştur. Kur'ân'ın eleştirileri aynı zamanda bütüncül, yani eleştiriye doğrudan muhatap olan kişiyle sınırlı kalmayan bir özelliğe sahiptir. Kur'ân eleştiride bulunurken eleştirdiği kişinin özelliklerini kendinde potansiyel olarak bulduran tüm kişileri eleştiriye dâhil etmiş ve muhatap kılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'da bulunan eleştiriler sadece indirilmiş olduğu dönemdeki ilk muhatapları değil aynı zamanda günümüz insanını da içine almaktadır. Kur'ân'ın eleştiri üslûbunda bulunan bu özellikler, gerek davet ve tebliğ için gerekse sosyal yaşantıda herhangi bir konuda eleştiri yapacak olan insanlara, bu konuda oluşturacakları yöntemler için yol göstermektedir.

Kur'ân'da kullanılan eleştiri üslûbundan, eleştiride bulunurken gözetilmesi gereken bazı ilkeler çıkarsamak da mümkündür. Bu bağlamda eleştiride bulunurken akıl ve bilgi birlikteliğini ifade eden hikmetle ve güzel öğütü eleştiride bulunmak, tatlı ve yumuşak bir dil kullanmak, muhatabın dikkatini çekmek için soru-cevap metodunu kullanmak ve etkili olması için eleştiriye uyarıcı bir

⁶⁸ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; Lokmân 31/21; ez-Zümer 39/43; ez-Zuhruf 43/24.

⁶⁹ Tuğba Günel - Meryem Kardeş, "Kur'ân'da Peygamberlerin Muhalefetine Doğası", *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*, ed. Şaban Ali Düzgün-Tuğba Günel (İstanbul: Endülüis Yayınları, 2017), 293.

mahiyette yapmak, eleştiri üslûbunda kullanılması gereken Kur'ân'dan çıkarılacak ilkeler olarak sıralanabilir. Kur'ân'ın tenkit üslûbunu kullanırken dikkate aldığı ilkeleri bilmek ve anlamak Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmanın yanı sıra insana gündelik hayatında da yardımcı olabilir. Çünkü insanın bu ilkeleri pratik hayata yansıtarak eleştiride bulunurken kullanması, yaptığı eleştirinin istenilen sonuca ulaşmasına katkı sağlayacaktır.

Netice itibariyle Kur'ân'daki kullanımından hareketle iyi, doğru ve güzele hem bireysel hem de toplumsal olarak ulaşabilmek için tenkide her zaman ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Zira iyiye ve doğruya yönelim, kişinin hem dışa dönük olarak eleştirel bakış açısıyla çevresini gözlemlemesi ve tespit ettiği eksiklikleri Kur'ân'dan elde ettiği tenkit üslûbu ile eleştirmesi hem de içe dönük olarak kendini eleştirmesi ve kendisine yönelik olarak yapılan eleştirileri kabul etmesiyle gerçekleşebilir. Aksi durumda, yani eleştirinin olmadığı yahut olsa dahi kabul görmediği bir ortamda gelişim ve ilerlemeden bahsetmek, iyi ve doğruya yönelmek mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir ortam herkesin kendi doğrusunu “en doğru” olarak kabul ettiği ve dolayısıyla herkesin “her şey”i bildiği bir ortamdır ki herkesin her şeyi bildiği yerde hiç kimse hiçbir şey bilmiyor demektir.

Kaynakça

- Abay, Ahmet. "Kur'an'a Göre Mü'minlerin Eleştirilebilirliği Meselesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2018), 1-31.
- Apaydın, H. Yunus. "Bir Savunma Refleksi Olarak Eleştiri ve Tartışma". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 1/31-36. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Arslan, İhsan. "Kur'an'da Eleştiri Kültürü: Peygamber Örneği". *EKEV Akademi Dergisi* 15/48 (2011), 91-106.
- Ay, Mahmut. *Kur'an'da Müşriklerin Eleştirileri ve İthamları ve Bunlara Verilen Cevaplar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bayat, Ekrem. "Kur'an'ın Üslûp Özellikleri ve Allah Merkezli Anlatım Çerçevesinde "Ve Mâ Rameyte" Âyetinin Tahlili". *Türkoloji Araştırmaları* 13/25 (2018), 55-78.
- Bilgin, Abdülcelil, "Anlam Değişmeleri Bağlamında Eleştiri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 1/47. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Bingöl, Abdulkerim. "Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yönelik Eleştiriler". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2016), 47-72.
- Bingöl, Abdulkerim. *Kur'an'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatapları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Şâhih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 24. Basım, 2013.
- Çevikoğlu, Hasan. "Kur'an-ı Kerim'de Edebî Üslûp". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012), 67-90.
- Denizer, Nurullah. "İlâhî Mesajın Anlaşılmasında Eleştirel Düşüncenin Önemi". *EKEV Akademi Dergisi* 23/78 (2019), 433-448.
- Denizer, Nurullah. *Kur'an'da İnsanlara Yöneltilen Sorular*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Durmuş, İsmail. "Üslûp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dündar, Mazhar. "Kur'an'da Din Adamlarına Yapılan Eleştiriler". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2020), 495-516.
- Günel, Tuğba - Kardaş, Meryem. "Kur'an'da Peygamberlerin Muhalefetinin Doğası". *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*. ed. Şaban Ali Düzgün-Tuğba Günel. 285-303. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Elmas, Habibe. “Kur’ân ve Hadislerde Hz. Peygamber’e Yöneltilen Eleştiriler ve Hz. Peygamber’in Tavrı”. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 1/159-166. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Er, Rahmi. “Tenkit”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/458. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Erdoğanlı, Ahmet. “Kur’ân Diyaloglarında Üslûp Çeşitleri”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 81-100.
- Ersöz, İsmet. “Kur’ân’ın Üslûp ve İ’cazı”. *Diyanet Dergisi* 23/1 (1987).
- Erul, Bünyamin, “Sahabede Eleştiri Kültürü”. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 3/427-450. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Ezdî, Ebû Bekr Muhammed el-Hasen b. Düreyd. *Cemheratü’l-lüga*. thk. Remzi Münîr Ba’lebekî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1987.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu’l-Luga*. thk. Abdusselâm Muhammed b. Hârûn-Muhammed Alî en-Neccâr. 12 Cilt. Kahire: el-Müessesetü’l-Mısrıyyetu’l Âmme li’t-Telif ve’l-Enbâ ve’n-Neşred-Dâru’l-Mısrıyye li’t-Telif ve’t-Terceme, 1964.
- Ferâhidî, Ebû Abdırrahman el-Halil b. Ahmed b. Amr. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Abdulhamid Hindavî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2003.
- İsfahânî, Ebû’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzi’l-Şur’ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2002.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur’ân’da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Kahraman, Alim. “Üslûp”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/387. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kantemiz, Mehmet. *Hıristiyanlığa Yönelik Kur’ân Merkezli Eleştiriler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karaalp, Cahit. “Usûl ve Üslûp Açısından “Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 5/1 (2020), 191-244.
- Karagöz, Mustafa. “Dilin İşlevleri Açısından Kur’ân’ın Üslûbu”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2007), 171-206.
- Karakuş, Abdulkadir. “Hz. Peygamber’in Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkit Kültürü ve Bunun Kur’ânî Temelleri”. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 2/439-456. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Karakuş, Abdulkadir. “Hz. Peygamber’in Tebliğ Dili ve Bunun Kur’ânî Temelleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Ekim 2019), 267-283.
- Kılınçlı, Sami. *Mekki Surelerde Mü’min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Koçyiğit, Hikmet. *Kur’ân’da Eleştirel Tavrı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. haz. Recep Kaya. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Kurtuluş, Rıza. "Tenkit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2006.

Öz, Ahmet. "Kur'ân'da Yapıcı Eleştiri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 1/257-269. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Özdemir, Coşkun. *Kur'ân'ın Yahudiliğe ve Hristiyanlığa Yönelik Eleştirileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10. Basım, 2015.

Saygılı, Serdar vd. *Disiplinlerarası Bir Yaklaşımla Felsefenin Değeri*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.

Sular, Mehmet Emin. "İncil-Kur'ân Bağlamında Eleştiri Konusu Üzerine Özet Bir Değerlendirme". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Uluslararası Sempozyum*. ed. Mahsum Aytepe vd. 1/331-346. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'ul-beyan 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2003.

Uçman, Abdullah. "Tenkit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/431. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.

Yaşar, Demet. *Kur'ân'ın Üstün Güç Tasavvuru Bağlamında Yahudilere ve Hristiyanlara Yöneltilmiş Eleştiriler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2014.

Yıldız, Abdullah. "Hz. Peygamber'in Örneğinde Af ve İnsan Kardeşliği". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2016), 53-73.

Yurdagür, Metin. "Tesbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.